

Osmanlı Türkçesinin Öncü Bağlaçları Hakkında

Ahmet Şefik Şenlik *

Özet

Osmanlı Türkçesinde önermeleri, dolayısıyla önermelerin biçimsel karşılıkları olan cümle(cik)leri birbirleriyle irtibatlandırmak için muhtelif imkanlar mevcuttur. Bu imkanlardan biri de aslen Türkçe olmayan, bağlaçlarla teşkil edilen bağlama tekniğidir. Türkçenin kendine mahsus aslî teknikleri olmasına rağmen bağlama tekniği yabancı diller tesiriyle oldukça yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Osmanlı Türkçesinde bu tür büyük yapısal değişikliklere yol açan dil Farsçadır; bağlaçlarla cümle bağlama tekniği de Farsçayla olan dil münasebetlerinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Farsçada kullanılan bağlaçların aynı kullanım ve görev alanına tıpatıp Türkçede de sahip olmaları beklenemez. Daha önceki çalışmalarımızda bağlaçları, cümlelerin oluşturduğu kombinasyonlar içerisinde aldıkları yere göre yeni bir isimlendirme, yeni bir tanım ve tasnife tabi tutmuştuk. Bu yeni tasnifte göre üç alt grup söz konusudur:

- 1) Aracı bağlaçlar
- 2) Öncü bağlaçlar
- 3) Artçı bağlaçlar

Bu makalede ikinci grupta yer alan, Osmanlı Türkçesinin *çün (ki)*, *kaçan (ki)*, *mādām (ki)*, *hemān (ki)* gibi öncü bağlaçlarına kısaca temas ediliyor.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Türkçesi, söz dizimi, birleşik cümleler, yabancı dil tesiri, bağlaçlar, öncü bağlaçlar

On Prepositive Conjunctions of Ottoman Turkish

Abstract

In Ottoman Turkish there are various possibilities to connect propositions, i.e. to link sentences or clauses. One of these possibilities is the linking strategy with conjunctions, which is not a genuine Turkish technique. Even if Turkish has its own techniques to link sentences/clauses, that technique became widely accepted through foreign influence. The language, which caused considerable structural changes in Ottoman Turkish, is the Persian language. The linking strategy with the conjunctions in Ottoman Turkish is a product of Persian influence. We cannot expect the same usage and functions in both languages,

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, as.senlik@gmail.com

in Persian and in Ottoman Turkish. In our previous contributions we have suggested new terms, new descriptions and a new classification made according the positions of conjunctions in the combination of sentences. In this classification there are three subgroups of conjunctions:

- 1) Interface conjunctions
- 2) Prepositive conjunctions
- 3) Postpositive conjunctions

In this paper we will deal with the second group, with the prepositive conjunctions of Ottoman Turkish, like *çün (ki)*, *qaçan (ki)*, *mādām (ki)*, *hemān (ki)* etc.

Keywords: Ottoman Turkish, syntax, complex sentences, conjunctions, prepositive conjunctions, influence of foreign languages (Persian) on Turkish

Giriş

Daha önce yayımlanan bir makalemde Osmanlı Türkçesinin bağlaçlarını muhtelif özelliklerine göre yeniden tasnif etmeye ve kısmen yeniden adlandırmaya çalışmışım.¹ Tasnif kıstaslarından birisi de bağlacın birbirleriyle bağlanan cümlelere izafeten bulunduğu yeri. Bu durumu söz konusu makalede şöyle ifade etmişim: “Bağlaçları, birbirleriyle bağlanan iki cümleden oluşan bütün içerisinde tercih ettikleri pozisyonlara göre üç grupta toplamak mümkün. (A) ve (B) cümlelerinin birbirinden ayrı birer fiziksel alan olduğunu ve bu fiziksel alanlar arasında da bir sınır bulunduğunu tasavvur edecek olursak, bağlaçların (A) ve (B)’ye ilişkin konumları da, ya sınırda ya sınırdan önce ya da sınırdan sonra olacaktır. Buna göre bağlaçlar, aracı (sınırdan), öncü (sınırdan önce) ve artçı (sınırdan sonra) bağlaçlar şeklinde adlandırılıp tasnif edilebilirler”.²

İfade edilenler ışığında birinci sıraya (A) ikinci sıraya (B) cümlesini koyduktan sonra cümlelerin fiziki sınırlarını parantez ile çevreleyip cümle unsurlarını ‘—’ işareti, bağlacı da ‘b’ ile temsil edecek olursak şu bir kaç farklı yapı ve bağlaç türü ortaya çıkar:

1. Aracı bağlaçlar: (— — —) **b** (— — —)
2. Öncü bağlaçlar: **b** (— — —) (— — —) ya da (— **b** — —) (— — —)
3. Artçı bağlaçlar: (— — —) (— **b** — —)

İşbu makalede, tasnifte ikinci sırada yer alan öncü bağlaçların Osmanlı Türkçesindeki durumlarına temas edilecek.

Bitimli (‘finite’) morfolojiye sahip iki cümle arasındaki fiziki sınırdan önce yer alan ve bu sebeple *öncü bağlaçlar* olarak adlandırdığım bağımsız dil birimleri, söz konusu cümleleri sentaks bakımından birbirlerine bağlama kudretine sahiptirler. Bu tür dil birimleri, dolayısıyla bu birimlerle cümle bağlama tekniği Türkçenin aslı kurgulama sisteminin bir parçası değildir. Fakat münasebette bulunan Hint-Avrupa dillerinden alınan öncü bağlaçlara Eski Uygurcadan³ itibaren tarihî ve çağdaş birçok Türk dilinde/lehçesinde rastlanır.

Osmanlı Türkçesi söz konusu olduğunda öncü bağlaçlarla cümle bağlama tekniği için kaynak dil, Hint-Avrupa dil ailesinin İran dilleri alt grubunda yer alan Farsça olur. Mevzuubahis birimler Farsçada, cümle bağlama ameliyesinde alta sıralayıcı, bağımlılaştırıcı (*subordinative*) bir işlev görürler. Osmanlı Türkçesinde bu işlevi gören kelimelerin çoğu köken itibarıyla Farsça olmakla birlikte, bazı

1 Ahmet Şefik Şenlik, “Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde cümle bağlaçlarının tasnifine dair bazı öneriler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 45, no. 45 (2011), s. 251-268, 2012a.

2 Şenlik, *a.g.e.*, s. 257-258.

3 Bu devrede söz konusu olan Hint-Avrupa dili, İran dilleri alt grubunda yer alan Soğdca’dır.

bağlaçların teşekkülünde Arapça kelimeler de yer alır (*wakt*, *mā-dām(e)* gibi). Malum olduğu gibi Arapça menşeli kelimeler için Türkçeye kaynaklık eden dil, ekseriyetle Farsçadır, bizatihi Arapça değildir. Bu doğrultuda bağlaçların yapısında bulunan Arapça kelimeler de doğrudan Arapçadan alınmamışlar, Türkçeye Farsçanın süzgecinden geçtikten sonra girmişlerdir. Bu birimlerin bazen de Türkçe kökenli bir kelimenin Farsçadaki bağlacın görevlerini kısmen veya tamamen üstlenmesi neticesinde oluşmuş olduğu görülür (*kaçan*, *kim* gibi). Burada Farsçadan sadece bağlaçların kendilerinin kelime olarak değil, işlevlerinin ve bağlama tekniğinin de kopyalanmış olduğu, önemle vurgulanması gereken bir husustur; yani bir ifade kalıbı tamamen ya da kısmen kopyalanmıştır. Böylece kopyalama hadisesi kelime boyutuyla sınırlı kalmayıp sentaktik boyuta ulaşmış olur.

Yukarıda da belirttiğim gibi **(A)-(B)** birleşik cümlesine izafeten öncü bağlacın bulunduğu konum şu şekilde gösterilebilir:

1. Bağlaç, **b** (— — —) (— — —) kalıbında olduğu gibi **(A)** cümlesinin başlangıç pozisyonundadır. Bu, en yaygın olan durumdur.

2. Öncü pozisyon grubuna bağlacın iki cümle arasındaki sınırdan önce, **(A)** cümlesinin sınırları içerisinde yer aldığı fakat başlangıç konumunda bulunmadığı (— **b** — —) (— — —) yapısı da dâhildir ki bu durum bazen sadece ihtiyari değil, aksine zaruridir. Müstakil bir halde iken zaman cümlesi kurma kabiliyeti de olan *ki/kim*, söz konusu görev için mecburi olarak bu pozisyonu alır (bkz. aşağıda *ki/kim*).

Türkçenin edatları ve bağlaçları hakkında kimisi monografi hacminde olmak üzere bazı çalışmalar mevcuttur. Bunlar çok zengin bir malzeme ihtiva etmekle birlikte tanım ve tasnif bakımından maalesef pek tatminkâr değildirler. Birçok çalışmada farklı sentaktik kategorilerde değerlendirilmesi gereken gerçek bağlaç, zarf bağlaç⁴ ve diskur bağlacı gibi dil birimlerinin ayırt edilmeksizin aynı kefeye konduğu görülmektedir. Ayrıca farklı nitelikler taşıyan birçok gerçek bağlaç da yine her hangi bir tasnife tabi tutulmadan ele alınmıştır. Bu tür meselelerin üstesinden gelebilmek için her şeyden evvel bağlaçların sentaktik ve semantik görevlerinin ayrı ayrı tesbit edilmesi ve bu görevlere uygun olarak değerlendirmeye tabi tutulmaları gerekmektedir.

Öncü bağlaçlarla bağlanan cümleler, yan cümle(cik)lerdir ve ana cümleye zarf işleviyle bağlanıp zarf anlamı verirler. Bu surette oluşturulmuş yan cümleleri Johanson (1993 ve 1996), ‘yoğun yabancı dil etkisinde kalmış kombinasyon kalıpları’ (“stärker fremdbeeinflusste Kombinationsmuster”) olarak adlandırıyor ve bunların birleşik cümle hiyerarşisi içerisinde belli nisbette bir geri kademelen-

4 Zarf bağlaç (conjunctive adverb) tabirinin izahı için bkz. Şenlik, *a.g.e.*

dirmeye maruz kaldıklarını ifade ediyor.⁵ Bu durumda bağlanan/bağımlılaştırılan cümlelerin içeriği, anlatı değeri bakımından birincil bir öneme sahip olmuyor, kapsayıcı cümle içeriği ile eşdeğer bir bilgi ihtiva etmiyor; artık tali bir malumat halini alıyor. Bununla birlikte bu yapılar zarf fiil ekleri vasıtasıyla, Türkçenin kendine mahsus yöntemleri kullanılmak suretiyle bitimsizleştirilen yüklemelerin/cümlelerin imkanlarına nazaran yine de bazı serbestflerden yoksun bulunuyor. Nitekim temel cümle (**B**), bağlanan cümle (**A**) ile birlikte bu ikisini birlikte kapsayabilecek bir cümlelerin (**C**) içine Türkçe yöntemlerle entegre edilemiyor.⁶

Osmanlı Türkçesinde öncü bağlaçlarla kurulan birleşik cümlelerde - Latin alfabesine göre - solda yan cümle (**A**) bulunur ve bu cümle sağdaki temel cümleyi (**B**) açıklar mahiyette bir tali malumat ihtiva eder. Bağlaçın gayet tabii bir anlamı vardır ve cümleleri bu anlam ilişkisiyle semantik bakımdan irtibatlandırır. Fakat bu anlam genellikle Türkçe zarf fiil yapılarının ifade edebileceğinden daha spesifik değildir. Anlam alt kategorileri genellikle metnin gidişatından anlaşılır, bağlaçın kendisinden değil. Öncü bağlaçlarla kurulan (**A**) cümleleri Osmanlı Türkçesinde ekseriyetle zamana ilişkin bir fikir ifade ederek (**B**) temel cümlesine bağlanırlar. Fakat zaman fikri, yegane semantik kategori değildir. (**A**) cümleleri sebep-sonuç, şart, zıtlık, karşıt sebep gibi anlam ilişkilerine dair malumatlar da verebilirler. Öncü bağlaçlarla bağlama tekniğinin adaptasyonunda ve yaygınlaşmasında Türkçe cümlelerin sola doğru genişleyici yapısının kolaylaştırıcı bir amil olduğu düşünülebilir.

Her şeyden evvel bu tasnifin genel temayülleri aksettirmek niyetiyle yapıldığını, istisnaların da bulunabileceğini belirtmek lazım. İstisnalar muhtelif saiklerle ortaya çıkabilirler; tercümelerde orijinal metindeki söz sıralamasına sadık kalınmak suretiyle ortaya çıkan takdim-tehir durumu buna bir örnek teşkil edebilir. Bazı bağlaçlar birden fazla, farklı pozisyonlarda kullanılabilirler. Böylece farklı kombinasyonlar oluşturularak farklı fikirler ifade ederler. Mesela *dahı* için hem aracı hem artçı kullanım söz konusu olabilir, keza *ki/kim* için muhtelif kombinasyonlarla hem aracı hem öncü. Yine genellikle ara pozisyonda kullanılan *anuñiçün ki/kim* bağlaçının bazen öncü bağlaç olarak kullanıldığı görülür. Bazen de aslında öncü pozisyonu tercih eden bağlaçların (*kaçan* gibi) tercüme sebebiyle orijinal metindeki bağlaçın yerine gelecek şekilde aracı olarak kullanıldığı görülebilir. Buna mukabil bazı bağlaçların pozisyonları değişmez, yalnızca aracı olan *ve* gibi.

Şart eki alan cümleler (*eger, kaçan*, vs. gibi) bir öncü bağlaç ihtiva ediyor olsalar dahi bu incelemeye dahil edilmemiştir. Zira bu cümlelerde asıl bağlayıcı

5 Lars Johanson, "Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen", *Journal of Turkology* 1 (2), yay. haz. Á. Berta, & Á. Molnár, s. 213-267; Szeged, 1993.

Lars Johanson, "Kopierte Satzjunktoren im Türkischen", *Sprachtypol. Univ. Forsch. (STUF)*, 49 (1996)-1, s. 39-49, 1996.

6 Bkz. Şenlik, *a.g.e.*; krş. Johanson, *a.g.e.*, 1993, s. 258.

unsur şart ekidir; bağlaç burada sadece anlam çeşitlenmesine yardımcı olur. Bu tür cümlelerin melez yapılar olarak adlandırdığım ayrı bir kategoride ele alınması gerektiğini düşünmekteyim.

İncelemede yer alan örnek metinler 15 ilâ 17. yüzyıllar nesrinden seçilmiştir.

• çünki

Bu bağlacın Osmanlı Türkçesinde öncü bağlaçlar arasında yaygınlık bakımından özel bir yeri vardır. Arap yazı sistemine göre *ki/kim* kısmının bitişik de ayrı da yazıldığı vakidir; bağlaç metinlerde şu muhtelif şekillerde göze çarpar: *çünki*, *çün ki*, *çünkim*, *çün kim*, *çün*. Burada grafik özelliği aksettirmesi maksadıyla verdiğim uzun *ü* ünlüsü, en azından 16. yüzyıldan itibaren kısa *ü* olarak telaffuz edilmekte idi, yani *çünki* olarak. Adamović kelimeyi 16. yüzyılda “ciunchi” ‘çünki’ şeklinde tespit etmiş.⁷ Yine 17. yüzyıl sözlükçüsü Meninski, *harf-i ta ‘lil*⁸ olarak belirttiği bağlacı kısa *ü* ile, yani “ciün/ciünki” ‘çün/çünki’ olarak veriyor.⁹ Buna mukabil yine Farsçadan alınan, aynı imla ile yazılan fakat “nice, nite, keyfe” manaları ile açıklanan *çün* (ciün) kelimesini uzun *ü* ile veriyor.¹⁰ Demek ki o dönemde sadece anlam ve işlev bakımından değil, telaffuz bakımından da farklı bir *çün* mevcuttu.

Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi, menşe dil Farsçada da iki farklı anlam ve işleve sahip olan bu homograf, aslında aynı temel tasavvur ve terkipten neşet etmiştir. Modern Farsçada *çon/çun* olarak bildiğimiz bu kelimenin artzamanlı düzlemde mana ve işlev bakımından seyri ilginçtir. Kelime, soru zamiri *çi* (*çe(h)*) ‘ne’ ve Avesta devresinin isim soylu kelimesi *gaona-*’nın ‘renk’ birleşmesinden oluşmuştur; ‘ne renk’ temel tasavvurundan hasıl olan ‘nasıl’ anlamı ile Orta Farsçada (Pehlevi) *çigün* (= **çigōn*) şeklinde, Turfan metinlerinde ise *çi ‘ōn* (= **çiyōn*) şeklinde geçer.¹¹ Yani Yeni Farsçada karşımıza çıkan *çon* kelimesi aslına bakılırsa tarz/suret ifade eder ve ‘nasıl, ne tür, ne gibi’ bir anlam taşır. Nitekim kelime, Farsçada (*çon/çun//ço/çu*) olduğu gibi Osmanlı metinlerinde de (*çün/çün*; nazım dilinde bazen *çü/çü*) bağlaç olarak kullanımının yanı sıra, ‘(b)öyle, (b)öylece, bu/o şekilde, nasıl, ... gibi’ vs. anlamlarında tarz ve suret zarfı olarak karşımıza

7 Milan Adamović, *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. yüzyıl Türkçesi*, (terc. Aziz Merhan). TDK yayınları: 415. Ankara, 2009, s. 154.

8 Meninski, edatı “*harf-i ta ‘lil*” (sebebiyet edatı) olarak adlandırmış olsa da Latince ‘quoniam, siquidem, quandoquidem, cum, dum, quando, postquam’ ve Almanca ‘dieweil/sintemahlen/weil/wann/angesehen/in Betrachtung/in Ansehung/dessen daß; nachdem als...’ anlamlarını veriyor ki bu da bağlacın hem sebep-sonuç hem de zaman ilişkileri kurduğuna delalet ediyor. (Franciscus à Mesgnien Meninski, *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae-arabicae-persicae, lexicon turcico-arabico-persicum*. Tıpkıbasım (2000) M. Ölmez, & S. Stachowski, İstanbul, 1680, s. I/1685).

9 Meninski, *a.g.e.*, s. I/1685.

10 Meninski, *a.g.e.*, s. I/1684.

11 Paul Horn, *Grundriss der neupersischen Etymologie*. Strassburg, 1893, s. 100. Hans Jensen, *Neupersische Grammatik*. Heidelberg, 1931, s. 88.

çıkır. *Çün* imlasiyla yazılan kelime için biri bağlaç, diğeri zarf olmak üzere iki farklı fonksiyon ve buna ilişkin en az iki ayrı anlam söz konusudur. Bağlaç olan *çün*, – bu şekiyle, yalın halde de metinlerde geçebilmekle birlikte - ekseriyetle *ki/kim* ile birlikte kullanılır. Zarf olan *çün* ise *ki/kim* almaz.

Menges ‘*çün*’ ve ‘*çü*’ kelimelerinin Farsçada olduğu gibi Çağataycada da çok anlamlı [işlevli] olduğuna, bunların hem bağlaç hem de edat/zarf olarak kullanıldığına dikkat çekiyor.¹² Ama tam da ikaz ettiği hususta kendisi hataya düşüyor. Kanaatimce karşılıklı irtibatı olduğuna, birbirlerini anlamca karşılıklı desteklediğine [bağlaç ve zarf fiil ekinden müteşekkil bir melez yapı kurduğuna¹³] inandığı *çü* ile –*gaç*, iddiası için hiç de uygun bir misal teşkil etmiyor.¹⁴ Zira burada *çü*, bağlaç olarak değil, ‘... gibi, nasıl, ... nasılsa öyle’ anlamında zarf görevinde kullanılmıştır.¹⁵ Bu makalede zarf olan *çün/çü* aslında bizi fazlaca ilgilendirmiyor; burada kısaca temas edilmesinin sebebi, karıştırmaya/yanlış yoruma mahal verebileceğine dikkat çekmek idi. Biz, ‘nasıl ki’ tasavvurundan gelişerek cümleler arasında zaman ve sepep-sonuç ilişkileri kurabilen bağlacımız *çün(ki)*’ye dönelim.

Eski Anadolu Osmanlı Türkçesi metinlerinde (takriben 19. asra kadar) bağlacın kullanımında Farsçada olduğu gibi öncü pozisyon hakimdir. Yine aynı dönem Farsçasında olduğu gibi bağlaç, bağlanan cümleler arasında hem zaman hem de sebep-sonuç ilişkileri kurmaktadır. Bu iki farklı semantik cepheye öncelikle Deny, bilahare Hacıeminoğlu ve Tiken temas ediyor.¹⁶ Eski Anadolu Türkçesi döneminde Farsçadan yapılan tercümelelerde *çonke*, Türkçede bazen bağlacın kendisi bazen de Türkçenin kendi imkanları ve yöntemleri ile yani –(*y*)*IcAK*, –*dUKdA* gibi Türkçe eklerle kurulan, aspekt ve zaman ilişkilerine aracılık edebilen muhtelif bitimsiz yapılarla karşılanmıştır.¹⁷

12 Karl Heinrich Menges, *Das Çağatayische in der persischen Darstellung von Mīrzā Mahdī Xān.* (= Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der geistesund sozialwissenschaftlichen Klasse, 1956 - 9). Wiesbaden, 1956, s. 95.

13 ‘Melez yapı’ tabiri Menges’e ait değil. Bu, benim 2006’da ilgili dil hadisesini tanımlamak üzere Almancada teklif ettiğim ‘Hybride’ kavramının Türkçe karşılığıdır (bkz. Şenlik, 2006).

14 Menges, *a.g.e.*, s. 40 ve 56.

15 Söz konusu beyit “kilürünge yasadım könglim evin // yasalur külbe çü mihmān kilgeç”tir. Menges bunu Almancaya “Für dein Kommen habe ich das Haus meines Herzens bereitet; die Hütte (aber) wird hergerichtet, wenn der Gast gekommen ist” şeklinde tercüme etmiş (Menges, *a.g.e.*, 40/662). Bunun Türkçesi, *Gelmen için gönül evimi hazırladım/düzeltiltim; Kulübe (ama) misafir gelince/geldikten sonra hazırlanır.* Benim kanaatimce anlaşılması gereken ise: *Gelmen için gönül evimi hazırladım; misafir geleceği zaman nasıl kulübe hazırlanır(sa öyle) ya da ...kulübenin misafir geleceği zaman hazırlandığı gibi.*

16 Jean Deny, *Grammaire de la langue turque (dialecte Osmanli).* Paris, 1921, s. 689 ; Hacıeminoğlu, Necmettin, *Türk dilinde edatlar.* İstanbul, 1992⁴, s.133 ; Kamil Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde edatlar, bağlaçlar, ünlemler ve zarf fiiller,* TDK 837, Ankara, 2004, s. 54.

17 Römer, Claudia, “Der Einfluss der Übersetzungen aus dem Persischen auf die Entwicklung des Osmanischen im 14. und 15. Jahrhundert”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 73 (Wien), 89-114. 1981, s. 108.

Cümleler arasındaki semantik münasebetin türü ancak kontekste bağlı olarak tam manasıyla anlaşılabilir. Bununla birlikte gözden geçirdiğim metinlerden yola çıkarak kurulan semantik ilişkinin ekseriyetle bir zaman fikri içerdiğini belirtmem gerek. *Çünkü* ile bağlanan cümleleri, aralarındaki semantik ilişki bakımından iki temel grupta ele almak gerekir: 1) Zaman ilişkisi, 2) Sebep-sonuç ilişkisi.

1) Çünkü ve zaman ilişkisi: Bağlaç, (A) cümlesini zaman ilişkisi ile (B) cümlesine bağlar. Zaman cümlesi bağlacı olarak *çünkü* Türkçenin zarf fiillerle kura-bileceği spesifik bir zaman fikrini hiç bir zaman aynı keskinlikte ifade edemez. Zaman fikrinin spesifik türü ancak metne bağlı olarak yorumlanabilir. Burada zaman fikrinden eşzamanlılık, ön zamanlılık, art zamanlılık ve ivedilik vs. gibi alt kategoriler anlaşılmalıdır.

çünkü (*hünkār bu fikrleri istimā' etdi*) (*cān ü gönyülden kabül kılup deve ted-bīrinden vāz geldi*) [istima' edince]

çünkü (*'osmān gāzī bunun gibi gāzāya başladı*) (*etrāfuñ kāfirleri 'osmān-dan ihtizār edüp üşenür oldılar*) [başladıktan sonra/başlayınca]

çünkü (*şāhzāde ve sāyir begler bu haberi aldılar*) (*cümle ferahnāk olup ölüsü dirildi ve dirisi yedi başlu ecder oldı*) [alınca/aldıktan sonra]

çünkü (*karaman oğlu bu haberi eşiddi*) (*aķıl başından gidüp nice edeceğin bilmedi*) [işitince]

çün (*düzmezdüğünü bildiler*) (*i'rāz etdiler suçları yokdur*) [bilince/bildikten sonra]

çün ki (*pīr aħmed istiklāl buldı*) (*kıyruğın bulamağa başladı*) [bulunca/bulduktan sonra]

Bu bağlaç çok yaygın olarak kullanılmakla birlikte bazen Türkçede oluşturduğu yapının çok da sağlam olmadığı intibahını verir. Nitekim hiç ihtiyaç yokken cümlelerin birbirleriyle aşağıdaki örnekteki gibi bir de *ve* ile bağlandığı görülebilir:

çünkü (*tekür yetişdi 'osmān gāzīyle bulışdı*) *ve* (*bu 'avrat şüretine giren dilā-verler daħı ardın kesdiler*) [yetişip buluşunca]

1) Çünkü ve sebep-sonuç ilişkisi: *Çünkü*'nin oluşturduğu sebep-sonuç ilişkisi, umumiyetle salt sebebiyetten ziyade izafi bir sebebiyet fikri içerir. (A) cümlesi bu izafi sebep fikri ile (B) sonuç cümlesine bağlanır. Bu fikri Türkçe zarf fiil yapılarıyla ifade etmek istersek bunun için en uygunu [-*DİK*/-(y)*AcAK* + iyelik + Dativ + göre] olur. Yine bazı özel durumlarda [-*DİK* + Ablatif + sonra] da oluşan bağlama karşılık gelebilir. Bunun gibi günümüz Türkçesinin *madem ki* öncü bağlacı da bu izafi sebebiyet fikrini verir.¹⁸ Ayrıca ana cümlelerin soru/emir/ünlem/

18 Mehmed Rif'at (Manastırlı), *H'āce-i lisān-ı 'Osmanī*, 2 (*Naħv-i Türkī*). Dersa'adet, 1311 R. (=1893 M.), s. 91.

retorik soru cümlesi olduğu durumlarda kullanıma gayet de elverişlidir.

çünki (*hāl bu vechile oldı*) (*cengi qoyup hişārı ulu qarındaşuma teslīm edesin*) [olduğuna göre]

çünki (*toğmağdan kalmaduk*) (*elbette ölmekden dahı kalmazuz*) [kalmadığı-mıza göre/doğduğumuza göre/doğduysak]

çünki (*sultān maħbūs oldı*) (*çeri şimdengerü ceng etmek ne lāzım*) [olduğuna göre]

çünki (*siz çaķ buralara unzandunuz*) (*artuk siz gērisini unuduñ*) [uzandığınıza göre]

çünki (*melā'ik haķkdan bizüm hālümüze vāķıf olmağçün ref'-i hicāb taleb eder*) (*biz öñümüze hicāb getürmek revā degildir*) [talep ettiğine göre/ediyorsa]

Cşunki (Ben befer kişşzeβinden haberdar degilben,) (gairi şeyler βolideim) [haberdar olmadığına göre] (Hazai 1973: 40)

Bu iki temel semantik kategori dışında bağlacın bazen $-(y)sA$ ekine ihtiyaç duymaksızın şart cümlesi ifadesine imkan sağladığı da görülür.

{*imdi cānum sen dērsin ki bu kefere tāyifesi bozulmamışdur ya*} **çünkim** (*bozulmamışdur*) (*nice oldı bu sizüñ yer götürmez 'askerüñüz*) {*göge mi ağdılar ya nice oldılar*} [bozulmamışsa]

Bağlaç takriben 19. asırdan itibaren artık *zira* gibi aracı bir bağlaç olarak kullanılmaya ve sebep-sonuç ilişkisini sarih bir şekilde ifade etmeye başladı. Ahmed Cevdet (Paşa) durumu “(*zīrā*) ve (*çünki*) mā-ķabliniñ sebep ve ‘illeti olan kelāmıñ üzerine dāħil olurlar” şeklinde ifade eder.^{19,20} İran Azericesi gibi Farsçanın te-sirinde kalan bazı modern lehçelerde ara pozisyonunda kullanılır.²¹ Zaten *çon(ke)* modern Farsçada da artık ara pozisyonunda kullanılabilmektedir.

Türkiye Türkçesinde *çünkü*, (— — —) **b** (— — —) kalıbı uyarınca artık yalnızca sebep-sonuç ilişkilerinin sarih şekilde ifade edilmesi gerektiği/istendiği durumlarda aracı bağlaç olarak kullanılır. Latin yazı sistemine göre soldaki cümle (**A**) sonuç, sağdaki (**B**) ise sebep cümlesidir: [(sonuç) çünkü (sebeb)]. Yani sebep-sonuç kısımlarının yerleri bağlamında bir takdim-tehir söz konusudur. Bu pozisyon ve mana değişimi nisbeten geç bir gelişmedir. Edatın Türkiye Türkçesinde aracı bağlaç olarak kullanılması ilgi çekici bir hadisedir. Bu pozisyon değişiminde *çünki*'nin Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde ekseriyetle

19 Ahmed Cevdet (Paşa), *Belāğat-ı 'Osmāniye*, İstanbul, 1298 R. (= 1882 M.). (1298(H), s. 114.

20 Krş. Mehmed Rif'at, *a.g.e.*, s. 91.

21 Krş. Filiz Kırıl, *Syntaktische Einflüsse des Persischen auf das gesprochene Aserbaidşanisch von Iran*. [Diss.], Mainz, 1997, s. 114; Tadeusz Kowalski, *Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Āinallu Dialekt aus Südpersien* (= Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Orientalistycznej - 29.), 1937. s. 31.

aracı olarak kullanılan *anuñiçün ki* bağlacı ile fonetik ve semantik benzerliğinin etkisi olduğu kuvvetle muhtemeldir (krş. Johanson 1996: 45; Şenlik 2012b).

Türkiye Türkçesinde *çünkü*'nün bağladığı cümleler, sentaks hiyerarşisi bakımından aynı seviyededirler; tahkiye içerisindeki anlatım değerleri de aynı de-recededir; *çünkü* cümleleri tali malumat vermezler, aksine bağlandıkları cümle gibi onlar da anlatım değeri bakımından öncelikli bir bilgi veririler. Bu noktada Underhill'in "çünkü; çünkü"yi Türkiye Türkçesinde "subordinating conjunctions" olarak tasnif etmesi ise kabul edilemez.²² Zira burada bağlanan cümleler hiyerarşik bakımdan eşdeğerlidir. Dolayısıyla ancak bir *coordination* söz konusu olabilir.

Günümüz Türkçesinde kullanılan *çünkü*'nün pozisyon ve anlamından yola çıkarak Osmanlı Türkçesindeki *çünkü*'yi izah etmeye çalışmak şüphesiz hatalı sonuçlara götürür. Bulut, Evliya Çelebi metinlerinde, sanki bu devrenin karakteristik bir özelliği değilmiş gibi, bağlacın öncü pozisyonunu oldukça dikkate şayan bulur.²³ Harf Devrimi sonrasında Arap harflerinden Latin harflerine aktarılmış kimi metinlerde de bazen *çünkü*'nin öncü bir bağlaç olduğunun anlaşılmadığı, bilakis bir aracı bağlaç olarak görüldüğü, dolayısıyla noktalama işaretlerinin yanlış konduğu gözlemlenmektedir. Tabii bu da okuyucunun metni yanlış anlamasına sebebiyet verir.

• ki / kim

Farsçadan alınan *ki*²⁴ ve onun görevlerini üstlenen Türkçe kökenli *kim*²⁵ Osmanlı metinlerinde birçok farklı pozisyon, kombinasyon, anlam ve fonksiyonla karşımıza çıkabilir. Bağlaç, bu fonksiyon ve mana çeşitliliği içerisinde bir de zaman zarf cümlesi kurar. Bu tür bir zaman zarf cümlesinin kurulabilmesi için bağlacın bulunduğu pozisyon çok önemlidir.

Bu cümlelerde kullanılan *ki/kim* gerçi öncü bir bağlaçtır, yani zaman cümlesi olarak yorumlanabilecek cümlenin (A cümlesinin) yükleminden önce yer alır fakat hiç bir zaman, diğer öncü bağlaçlarda olduğu gibi birinci pozisyonda, bir

22 Robert Underhill, *Turkish grammar*, Cambridge, Mass. & London, 1976, s. 435.

23 Christiane Bulut, *Evliya Çelebis Reise von Bitlis nach Van. Ein Auszug aus dem Seyahatname.* (= Turcologica 35, yay. haz. Johanson, L.), Wiesbaden, 1997, s. 121.

24 Farsçada *ke* bağlacının geniş kapsamlı bir kullanım alanı vardır; nesne cümlelerini, muhtelif zarf cümlelerini, ilgi cümlelerini bağladığı gibi birçok mürekkep bağlacın da teşekkülüne iştirak eder. Amin-Madani & Lutz "persische Universalkonjunktion" 'Farsça çok işlevli bağlaç' ifadesini kullanıyorlar (Sadegh Amin-Madani, & Dorothea Lutz, *Persische Grammatik*. Heidelberg, 1972, s. 265).

25 Türkçe soru zamiri *kim*, bağlaç vazifesini aslında Anadolu devresinden çok daha önce, Eski Uygurca devresinde başka bir İran dili Soğdcanın tesiriyle üstlenmiştir. Soğdcayla başlayan bu tesir, kendisini İran coğrafyasında ve komşuluğunda bulunan Türklerin dilinde Farsça üzerinden pekiştirmiştir. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devrelerindeki müessir İran dili tabii ki Farsçadır.

cümlelerin başlangıç mahallinde görülmez. Farsçada da durum aynıdır.²⁶ Benim rastladığım örneklerde bu yer, (A) cümlesi içinde, (— b — —) (— — —) kalıbındaki gibi umumiyetle cümlelerin birinci unsurundan sonra, ikinci sıradadır. Fakat bağlaç, nadir de olsa cümlelerin yapısına, uzunluğuna bağlı olarak yüklem- den önce olmak şartıyla daha ileride bir yerde de bulunabilir. Bu yapı Osmanlı yazı dilinde yaygın olarak kullanılmıştır. Deny, bu cümleleri “circonstance de temps” ‘zaman zarf cümlesi’ olarak adlandırır ve “quand, lorsque” ‘(-DIK+ iye- lik + zaman; -(y)IncA)’ karşılığını verir.²⁷

Kıral, bağlacın pozisyonunu modern İran Azericesi için dikkat çekici buluyor.²⁸ Yazarın iddiasına göre zaman bağlacı olan *ki* yüklem- den hemen önce (!) yer alır. Kıral’ın bu görüşü doğru değil, genelleştirilemez. Zira verdiği örneklerde *ki* bağlacının yüklem- den hemen önce oluşunun tek sebebi var, o da cümlelerin yüklem hariç yalnızca tek bir unsurdan oluşması. Bu durumda *ki*’nin yüklem- den hemen öncesinde olmasından başka bir seçenek zaten bulunmuyor. İran Azericesinde bağlaç, pozisyon bakımından kanaatimce Farsçadan ya da Osmanlıcadan daha farklı bir durum sergilemiyor. Türkiye Türkçesinde bu tür zaman cümleleri artık bulunmuyor. 15. yüzyıldan iki örnek verelim:

(*şehrünj halkı kim bu ‘adli gördiler*) (*şehrünj kapusın açdılar*) [görünce/gördüğü zaman]

(*mihal kim haber eşitdi*) (‘alā’r-ta ‘cıl geldi) [işitince]

Bu tür yapılar bazen *ki/kim*’den hemen sonra gelen cümle- nin daha önceki isim cinsli kelime için bir ilgi cümlesi mi yoksa cümle- nin bütünü- nün bir zaman cümlesi mi olduğu hususunda yorumlama zorluklarına ve yanlış anlaşılmalara sevk eder. Kerslake, verdiği “*Bu türkler ki gelüb bunda tavattun étdiler, etrāfa el uzatmağa başladılar*” ‘These Turks who...’ örneğinden yola çıkarak çok kesin bir dille “Relative clauses were signalled by the relative pronoun *ki(m)*” yargısına varıyor.²⁹ Kanaatimce burada *ki* ile oluşturulan ilişki pekala zaman cümlesi olarak anlaşılabilir, hatta böyle anlamak daha makuldür. Söz konusu cümle- nin nasıl anlaşılması gerektiği hakkında ancak metnin bütünü- nü dikkate almak bize yardımcı olabilir.³⁰ Şimdi bu bağlamda aşağıdaki örneği anlamaya çalışalım:

(‘osmān-ı gāzīkim geldi) (*çavdar oğlın getürdiler*) [gelince]

26 Amin-Madani & Lutz, *a.g.e.*, s. 277.

27 Deny, *a.g.e.*, s. 685.

28 Kıral, *a.g.e.*, s. 108.

29 Celia Kerslake, “Ottoman Turkish”, *The Turkic Languages*, ed. by Johanson, L. & Csató, E. Á., s. 179-202, London, 1998, s. 200.

30 Bu yapıların Farsçadaki durumu için bkz. Amin-Madani & Lutz, *a.g.e.* ; Bozorg Alavi & Manfred Lorenz, *Lehrbuch der persischen Sprache*. Leipzig, Berlin, München, Wien, Zürich, New York, 1994⁷, 206, 109. ; M. Nazif Şahinoğlu, *Farsça grameri. Sarf ve nahiv*, İstanbul, 1997, s. 632.

Yüklemi *geldi* olan cümlelerin bir ilgi cümlesi olabileceği kabul edilemez, yani buradan **Gelen Osman Gazi'ye Çavdaroğlu'nu getirdiler* anlaşılmaz, aksine *Osman Gazi gelince Çavdaroğlu'nu getirdiler* anlaşılır.

Farsçada bu türden zaman cümlelerinin arka planında diyakronik bakımdan bir ilgi cümlesi tasavvurunun var olma ihtimali akla gelebilir. Bu mevzu bir genel dil bilimi meselesi olarak çok ilgi çekici olmakla birlikte makalenin çerçevesi dışında kaldığından ayrıntılara giremeyeceğim.

• kaçan

Türkçe menşeli bir kelime olan *kaçan*, Soğdcanın tesiriyle Hind-Avrupa tarzı bir bağlacının özelliklerini henüz Eski Uygurca devresinde üzerine alarak zaman zarf cümlesi kurmaya başladı.³¹

Kaçan kelimesinin etimolojik tahlili için bazı öneriler vardır. Clauson, *kaçan*'ın hem soru hem de zaman zarfı olduğunu, morfolojik bakımdan açık olmadığını, fakat akla *kaç* ve *ka:ñu:*'yu getirdiğini söylüyor.³² Vámbéry kelimeyi **qay*'dan “kaçan (qajçagun)” ‘ne zaman’ şeklinde izah ediyor.³³ Erdal ise **ka* + *ça* (eşitlik) + *n* (vasıta) ihtimali üzerinde duruyor.³⁴ Burada söz konusu olan *kaçan* ile kaçmak fiilinden sıfat fiil ekiyle türetilen ve ‘fırar eden’ anlamına gelen kaçan’ın birbirlerine karıştırıldıkları da vakidir. Nitekim Serebrennikov & Gadžieva “Kaçan deliller hakkında yeni haberler alındıkça dinleyicilerimize bildirilecektir” cümlesindeki “kaçan bağlacı”nın (!) “-dikça” ile birlikte melez yapı oluşturduğu kanaatindedir.³⁵

Bağlaç kimi zaman tek başına kimi zaman *ki/kim* unsuru ile oluşturduğu kombinasyonla bitimli yüklem morfolojisine sahip bir cümleyi (A cümlesini) zaman zarf cümlesi olarak bir başka cümleye (B cümlesine) [-*(y)IncA*; -*DIK* + iyelik + lokatif; -*DIK* + iyelik + *zaman*] gibi bir anlamla bağlar.

31 Bkz. Kaare Grönbech, *Der türkische Sprachbau*. Kopenhagen, 1936 ; Ahmet Temir, “Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen 1”, *Oriens* 9, 41-85, 1956a, s. 77 ; Ahmet Temir, “Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen 2”, *Oriens* 9, 233-280, 1956b, s. 263.

32 Sir Gerard Clauson, *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford, 1972, s. 592.

33 Hermann Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*, Leipzig, 1878, s. 71.

34 Marcel Erdal, *A grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston, 2004, s. 215.

35 B. A. Serebrennikov & Ninel Z. Gadžieva, *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov, sintaksis*, Moskva, 1986, s. 245; Serebrennikov ve Gadžieva'nın orijinali Rusça olan bu çalışmalarının TDK'dan 1033 numarayla yayımlanmış bir de Türkçe tercümesi var (terc. M. Öner ve T. Hacıyev, 2011). İlgili cümle tercümede 243. sayfada geçmektedir. Fakat bu tercüme genel anlamda aslından çok büyük farklılıklar göstermekte ve büyük eksiklikler ihtiva etmektedir. Dolayısıyla orijinal metne bakmak daha sağlıklı sonuçlar verecektir. B. A. Serebrennikov & Ninel Z. Gadžieva, *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı-tarihi grameri*. (terc. T. Hacıyev & M. Öner). TDK yayınları 1033, Ankara, 2011.

kaçan (*bāyezīd han ol vilāyetleri aldı*) (*anun begleri bi-küllī ‘araba kaçup anda kışladı*) [alınca/aldıktan sonra]

kaçan kim (*leşker cem ‘ oldı*) (*burusadan yeni şehre çıkdılar*) [cem olunca/olduktan sonra]

kaçankim (*ol topı atalar*) (*ol zamān her kıoldan yöriyelüm*) [atınca/attıkları zaman]

Bu bağlaç (**B**) cümlesi içerisinde yer alan *hemāndem/hemān* vs. gibi uygun bir zarf bağlaçla irtibatlandırılarak daha spesifik olan ivedilik fikrini de verebilir.

kaçan kim (*kıral-ı bed-fi ‘ālūij başına gelen muşibeti gördiler*) (*hemāndem küffāruñ jupanları ve hersekleri kararı firāra tebdil edüp her birisi başın kıurtarmak sevdāsına düşüp...*) [görünce ... hemen]

Yukarıda bahsettiğim gibi aslında bir öncü bağlaç olan *kaçan*’ın tercüme sebebiyle orijinal metindeki bağlacın yerine gelecek şekilde ara pozisyonda kullanıldığını da vakidir.

Kaçan’ın kullanıldığı yerler daha ziyade şart eki ile bağlanmak suretiyle oluşturulmuş genelleyici zaman cümleleridir (**kaçan (ki) gelse...** gibi). [*kaçan* + *-(y) sA*] kombinasyonu melez yapılar bahsinde dahil olduğundan bu tür örnekleri buraya almadım.

• **vaqtı ki / vaqtā ki**

Cümleleri birbirine zaman fikri ile bağlamak, içinde Arapça *waqt* ‘vakit’ kelimesi barındıran öncü bağlaçlarla da mümkün. Bunlardan birisi *vaqtı ki*. Bağlaç bu şekliyle Farsçada da mevcuttur. Aşağıdaki Türkçe ilk örnek 15. yüzyıldan. Osmanlı Türkçesinin daha sonraki devirlerinde daha ziyade, Farsçada pek tercih edilmeyen *vaqtā ki* şeklinde görülüyor.³⁶

Bağlaç, zaman zarf cümlesini ana cümleye [*-DIK* + iyelik + *zaman*; *-DIK* + iyelik + lokatif; *-(y)IncA*] anlamlarıyla bağlıyor. Meninski *vaqtı ki* için “tunc quando” ‘ne zaman (ki) ... o zaman ...; *-(y)IncA*’ karşılığını veriyor.³⁷

vaqtı ki (*hālet-i rucūliyyete erişdi*) (*atasınınuñ ‘ammūları kızından tezvīc edüp evlādı oldı*) [erişince]

vaqtā ki (*eceli yēte*) (*bu hilkat üzere helāk olur*) [yettiği zaman] (Çatıkkaş 2009:187)

vaqtā ki (*sultan mehmed han-ı sālīs eğri kal’asını fetḥ ve avrupanıñ kuvve-i ‘umūmiyyesini kahr ile istanbula ‘avdet eyledi*) (... *eğri muzafferiyetiniñ huşūlüne sebep olan dāmād ibrahīm paşa merhūmu 1009 tarihiyle def‘a-i sālisede sadā-*

36 Krş. Deny, *a.g.e.*, s. 700.

37 Meninski, *a.g.e.*, s. III/5400.

retle ordu-yı hümāyūna serdār eyledi) [avdet eyleyince/dönünce] (19. yy. Namık Kemal)

Osmanlı Türkçesinde *vaq(i)t* kelimesini ihtiva eden başka yapılar da vardır. Bunlar soru zamiri *ne* ile kurulur: *ne vaqıt ki/kim* ya da vasita eki almış şekliyle *ne vaqtın ki/kim*. Deny'ye göre bunların hepsi aynı işlevi görür ve *kaçan*'la eşanlamlıdır; Türkler vasita ekli olanı tercih ederken yabancılar yalın olanı tercih ederler.³⁸ Burada Deny'nin dikkatinden kaçan bir hususu belirtmekte fayda var: *ne vaqıt ki/kim* ve *ne vaqtın ki/kim* daha ziyade yüklem şart eki almasıyla genelleyici zaman cümleleri kurarken, *vaktī ki/vaktā ki* kahir ekseriyetle şart ekiyle kullanılmaz (mamañih birkaç istisna da mevcuttur). Bu bağlaç türünün işaret zamirleriyle kurulanı da mevcuttur: *ol/şol vaqıt ki/kim*.

Bu yapı varlığını, *vakit* kelimesinin yerini *zaman* kelimesine bırakmasıyla günümüz Türkçesinde de sürdürmektedir: “Ne zaman ki lider doğurdu analarımız, içimizden bir hain çıktı, hançerledi bizi sırtımızdan” (Yeni Şafak, 8 Ocak 2014).

• hemān ki/kim

Bağlaç, Farsça menşeli *hemān* ile *ki/kim* unsurunun birleşmesinden meydana gelmiştir; *ki/kim* kısmı bitişik de ayrı da yazılabilir. *Hemān ki / hemān kim* bağlacı ikinci cümledeki (**B** cümlesindeki) oluşun/eylemin birinci cümledeki (**A** cümlesindeki) oluş ya da eylemin bitiminin hemen akabinde, ivedilikle gerçekleştiğine dair malumat vererek cümleleri birbiriyle bağlar. Meninski bağlaç için ivedilik/doğrudanlık ifade eden “statim atque” karşılığını vermiş³⁹ (‘-(y)IncA ... hemen/derhal ...’ manasında). Deny bağlacı haklı olarak ivedilik manası taşıyan “dès que” ile karşılaşmış; ama *kaçan* ile eşanlamı olduğunu ifade ederek hataya düşüyor.⁴⁰ Zira *kaçan* kendi içinde hususi bir ivedilik anlamı barındırmıyor. Yazarın dikkatinden kaçan ikinci bir husus da *hemān ki* bağlacının, *kaçan*'ın aksine şart eki ile kombine edilemeye pek müsait olmayışı ve dolayısıyla genelleyici zaman cümleleri kuramayışıdır.

Bağlaç, günümüz Türkçesinde [-*DIK* + iyelik + *gibi*] ya da aynı fiilin geniş zaman eki ile bir olumlu bir olumsuz olmak üzere tekrarlanmasıyla (mesela *gelir gelmez*) karşılanabilir.

hemānki (*ķara rüstem ķaramandan geldi*) (*hīle ve bid‘at hādīs ola başladı*) [gelir gelmez]

hemān kim (*leşkerün ğitdüĝin gördiler*) (*hişārđan çıkmaĝa başladılar*) [görür görmez]

38 Deny, *a.g.e.*, s. 699-700.

39 Meninski, *a.g.e.*, s. III/5489.

40 Deny, *a.g.e.*, s. 699.

hemān ki (*ot yerden çıktı*) (*anlar öteden bizüm üzerümüze gelir*) [çıkır çıkmaz]

Bağlaç, ivedilik fikrini tek başına ifade edebilir. Fakat bazen aşağıdaki örnekte de görüleceği üzere *der-ḥāl* gibi aynı fikri veren bir zarf bağlaçla da desteklenebilir.

hemān ki (*küffār ‘askerini gördi*) (*der-ḥāl atundan indi*) [görür görmez]

Hemān Farsçada olduğu gibi Türkçede de birden çok anlamı ve fonksiyonu olan bir kelimedir; *hem* ‘gibi, aynı/aynen, bir’ ve *ān* ‘o’ işaret zamirinden müteşekkildir. Fakat *ke* ‘ki’ ile kombine edilmiş bir öncü bağlaç olarak Farsçada kullanılmaz (Ben Türkçe, Farsça, Almanca, İngilizce ve Fransızca olarak kaleme alınmış onlarca gramer kitabı ve lügatte rastlamadım). Bu sebeple bağlacın daha ziyade Farsça kaidelere göre teşkil edilmiş bir Türk icadı olduğunu söylesek yerinde olur. İvedilik anlam ilişkisini ihdas etmek için kaynak dil Farsçada daha ziyade *hamīn ke* (*ham + īn ‘bu’ + ke*) göze çarpar.⁴¹ Buna mukabil *hemīn ki* Osmanlı Türkçesi metinlerinde neredeyse hiç kullanılmamaktadır.

Kuruluş itibarıyla *hemīn* ile *hemān* arasındaki biçimsel tek fark, işaret zamirinin *īn* ‘bu’ ya da *ān* ‘o’ oluşudur. Osmanlı Türkçesinde *hemān*’ın (Türkiye Türkçesinde *hemen*) diğer anlamlarının ve işlevlerinin yanı sıra ivedilik ifade eden bir zarf bağlaç olarak öne çıkmasının, tercih edilmesinin sebebi kanaatimce, *hemān* içindeki *ān* ‘o’ zamirinin Arapçadaki *ān* ‘zaman, vakit, an’ ismi ile hem yazılış hem de söyleyiş bakımından aynı olması ve bunun da Türklerde bir zaman fikri tedai ettirmesidir. Nitekim *hemān* Farsçada tek başına ivedilik manası taşıyan bir zaman zarfı olarak kullanılmazken Türkçede bu mana ve fonksiyonda yaygın bir şekilde kullanılır; Farsçada *hemān* ivedilik manası için zaman/vakit ifade eden başka bir kelimeye daha ihtiyaç duyar: *hemān-dem*, *hemān-sā‘at* gibi ki Osmanlı Türkçesinde *hemān*’ın yanında bu şekiller de mevcuttur.

• **mādām ki**

Türkçeye Farsçadan geçen bu bağlaç, Arapça menşeli unsur *mā-dām(e)*⁴² ‘sürmekte olan, devam etmekte olan’ ile *ki* unsurunun birleşmesinden oluşur. Farsçadaki şekli *mādāmī ke*’dir. Osmanlı Türkçesinin ilk devrelerinde Farsçada olduğu gibi [-*DIK* + iyelik + *süreçe/müddetçe*] manasını taşır ve zaman zarf cümlesini temel cümleye bağlar. Meninski “daim oldukçe ... *durante, quamdiu*” şeklinde bir karşılık veriyor.⁴³ Bağlacın *kim*’li şekline rastlamadım.

mādām ki (*‘osmān oğlunun kapısı ve kapu kulları biledür*) (*aña cevāb ver-*

41 Bu hususla ilgili krş.; Gilbert Lazard, *Grammaire du Persan contemporain*, Paris, 1957; Jensen, *a.g.e.*; Alavi & Lorenz, *a.g.e.*; Amin-Madani & Lutz, *a.g.e.*

42 Arapça ilgi zamiri *mā* ‘ne (ne ki)’ ile mazi fiil *dāme* ‘devam etti’ kelimelerinden müteşekkildir.

43 Meninski, *a.g.e.*, s. III/4230.

mek müşliktür) [birlikte olduğu müddetçe]

mādānki (*ķaraman ođlı ķaramanda begdūr*) ('*avrat ođlan bizüm degıldūr*) [bey olduğu müddetçe]

Bağlaç, takriben 19. yüzyılda anlam değişmesine uğramış ve [-*DIK* + iyelik + *sürece/müddetçe*] anlamıyla zaman ilişkisi kuran manasını kaybetmiřtir⁴⁴; artık önermeler arasında izafi bir sebep-sonuç ilişkisi kurmaktadır. Günümüz Türkçesinde ise *madem*, *madem ki* şeklini almıştır. Türkiye Türkçesinin ender öncü bağlaçlarındandır; bununla birlikte konumu, *Karnın çok aç madem, git bir simit al!* cümlesinde olabileceği gibi artık değişkendir.

• eger / ger

şart cümleleri Türkçede şart eki *-(y)sA* yardımıyla kurulur. Farsçadan alınmış olan *eger/ger* (> *eğer*) zaruri olmamakla birlikte şart cümlesi bünyesinde genellikle bulunur. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde *eger*, şart eki alan cümlelerin yanında, istek kipi taşıyan yüklemlemlerle de şart cümlesi kurabiliyordu. Bu durum günümüz Türkçesinde tercih edilmemektedir. şart eki taşıyan *eger*'li örneklere bu makalede yer verilmedi. Zira Türkçede şart eki taşıyan yüklemlemler *eger*'e ihtiyaç duymadan da şart cümlesi kurabilmekte ve bu surette yan cümle ana cümleye bağlanabilmektedir. [*eger* + *-(y)sA*] kombinasyonunu barındıran cümleler melez yapılarıdır. Melez yapılarla iştirak eden bağlaçların başka bir kategoride incelenmelerinin daha uygun olduğunu belirtmiştim.

eger (*aħsen-i rızāyla ele girüp ol yaramaz işden fāriđ olup tevbe edüp bāb-ı sa 'ādet-me 'ābumda ĥidmet ede*) (*aħa ben daħı eyü dirlik edem*) [hizmet ederse]

eger (*şatmaya*) (*hıç nesne vermesün*) [satmazsa]

eger (*ħünkār ben ķulına bir bahādur ķulın ķořa*) (*varayın bosna vilāyetin tamām alıvērüp müsliimānları ģanī ķılayın*) [koşarsa/emrime verirse]

Yukarıdaki metinlerden *eger* bağlacı sakıt olursa cümleler arasındaki şart-cevap ilişkisi de ortadan kalkar. Fakat bu cümleler bir de şart eki ihtiva ediyor olsalardı, o zaman *eger* hazfedilse dahi şart-cevap münasebeti baki kalırdı.

İfade edilmesi gereken hususlardan biri de günümüz Türkçesinde *eğer*'in pozisyonunun eskiden olduğu gibi artık sabit olmadığıdır. Bunun için '*Aķřam eve erken gitmeyeceksen eğer, birlikte bir çay içelim*' örneğini verebiliriz. Burada bağlacın yüklemlemlerden sonra pozisyon alması ilgi çekicidir.

• her çend ki

Başka bir öncü bağlaç [-*mA* + iyelik + datif + *rağmen/karşın*] gibi *zıtlık/kar-*

44 Krş. Aħmed Vefiķ (Paşa), *Lehce-i 'Ořmāni*. Dersa'ādet, 1306 R. (=1890 M.).

şutluk anlamıyla yan cümle (concessive clause) kuran *her çend ki*. Bu bağlaç da Farsçadan kopya edilmiş; teşekkülünde *her + çend* ‘kaç? ne kadar?’ + *ki* ihtiva ediyor. Çok sık kullanılmamakla birlikte Osmanlı Türkçesi metinlerinde görül-mektedir.

her çend ki (*çalışdı*) (*alayını düzmek mümkün olmadı*) [çalışmasına rağmen/ çalışsa da]

Her çend ki'yi günümüz Türkçesinde aynı anlamda kullanılan öncü bağlaç *her ne kadar* ile mukayese edebiliriz. Anlaşılan o ki, *her ne kadar* söz konusu bağlacın Türkçeye birebir aktarımından başka bir şey değil. Bu bağlaç da öncü bir bağlaçtır; başındaki *her* kısmını olmadan da kullanılabilir. Yalnız, (*her*) ***ne kadar (da)*** *gayret etse (de)* *başarılı olamadı* cümlesinde olduğu gibi şart eki (ve çoğunlukla yeri değişebilen bir *da*) ile bir kombinasyona ihtiyaç duyar ve böylece melez cümle kuran bağlaçlar kategorisine dahil olur.

• **egerçi / gerçi**

Bu bağlaç yukarıda zikredilen Farsça *eger* ya da onun kısa şekli olan *ger* ile Farsça *çi*'den ‘ne’ teşekkül ediyor. *Ki/kim*'li şekilleri de olabiliyor.⁴⁵ Bağlaç, zıtlık/karşıtlık ifade eden yan cümlelerin (concessive clauses) teşekkülünde kullanılıyor ve bunun için ayrıca ara pozisyonda yer alan bir *ammā, lākin, fakat* unsuruna ihtiyaç duyuyor. Böyle *ammā, lākin* gibi aracı bir bağlaçla birlikte kullanılması cihetiyle de diğer öncü bağlaçlardan ayrılan bir tarafı var. Farsçadan sadece bağlacın kendisinin kelime olarak kopya edilmediği, bilakis içinde kullanıldığı ifade kalıbıyla birlikte kopya edildiği, burada da aşıkardır.⁴⁶

egerçi (*bunlar zamānen ve zikren mu'ahhardur*) ***ammā*** (*rütbeten ve kadren muḳaddemdür*) [muahhar (sonradan gelen) olmakla birlikte]

Günümüz Türkçesinde bu yapı ‘gerçi... ama...’ şeklindeki bir kombinasyonla yaşamaktadır. Bu kombinasyonun İngilizcede yapısal anlamda birebir bir karşılığı yok; bununla birlikte tercümelerde ‘even if, although’ gibi bağlaçlar kullanılabilir. Fakat *gerçi-ama* kombinasyon kalıbı, Almancanın *zwar-aber* kombinasyon kalıbıyla hem yapısal hem de içerik bakımından büyük bir benzerlik arz ediyor.

• **anuñçün ki/kim**

Listenin son bağlacı olan *anuñçün ki/kim*, çoğunlukla cümleler arasında sebep-sonuç (causality) ilişkilerini ifade etmek için kullanılır. Bununla birlikte –yüklemin kipine ya da bitimsizleştirilme şekline bağlı olarak- bazen *amaç*

45 Bkz. Kamil Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde edatlar, bağlaçlar, ünlemler ve zarf fiiller*, TDK 837, Ankara, 2004.

46 Farsçadaki yapı için bkz. mesela Jensen, *a.g.e.*, s. 305.

(purpose) ifadesi için kullanıldığı da görülür.⁴⁷ *Anuñiçün* (ya da *anuñcün*) kelime olarak Türkçe menşeli bir birleşik yapıdır; *anuñ* ‘onun’ zamiri ile son çekim edatı *içün*’den müteşekkildir. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde zarf bağlaç olarak sıklıkla kullanılır. Bu zarf bağlaca *ki/kim* unsurunun eklenmesi ile de gerçek bağlaç teşekkül eder.⁴⁸ Bağlaç, teşekkülündeki unsurlar ve kullanım alanları itibarıyla Farsçadaki *barāy-e in ke* ‘için+ genitif+ bu+ ki’ ile benzerlikler arz etmektedir.

Anuñiçün ki/kim, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde yaygın olarak aracı bağlaç vazifesi görmekteydi . Mamefiñ nadir de olsa, buradaki birkaç örnekte görüleceği gibi, öncü konumda kullanıldığı vakidir. Öncü pozisyonadaki kullanımın sadece, bağlacın sebep cümlesinin başına geldiği durumlarda mümkün olduğunu düşünüyorum; bağlacın amaç cümlesi kurması durumunda öncü olarak kullanılabilme ihtimali pek yok gibi.

Bağlacın öncü konumda kullanıldığı durumlarda (A) cümlesi sebebi, (B) cümlesi de onun sonucunu bildirir.

anuñiçün kim (*vilāyetün a’yānları bāyezīd hana adam göndürdilerdi gel dēyü*) (*bāyezīd han dañı sürdi sivaza geldi*) [gönderdikleri için]

anuñiçünkim (*gendü mānendi ‘askeri saña koşmuşdı*) (*imdi çobanlık dañı senüñdür*) [koştuğu/emrine verdiği için]

anuñiçünkim (*bu kara tigin hişāri içinde olan gāziler dāyim izniñuñ kapusını açdurmazlardı*) (*beğāyet acılığdan buñalmışlardı*) [açtırmadıkları için]

47 Ahmet Şefik Şenlik, “Eski Anadolu Türkçesinde *anuñiçün* ve *anuñiçün ki/kim* hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol.46, no.46, 2012b., s. 121-128.

48 Ayrıntılı bilgi için bkz. Şenlik, *a.g.e.*, 2006 ve 2012b.

Sonuç

Bu makalede birleşik cümleler içerisinde aldıkları pozisyona göre öncü bağlaç olarak adlandırdığım bir bağlaç grubunun Osmanlı Türkçesi metinlerindeki genel kullanım temayülleri ele alınmış bulunmaktadır. Önermeler, öncü bağlaçlar vasıtasıyla, Türkçenin asli yapısında bulunmayan bir teknikle zaman, sebep-sonuç, şart, karşıtlık gibi muhtelif semantik kategorilerle birbirlerine bağlanmaktadır.

Öncü bağlaçların konumlarının burada örneklerde gözlemlenen kanonik vaziyetin dışına çıkması da muhtemeldir. Önermelerin/cümlelerin takdim-tehir edilmesi ile tabii olarak bağlacın pozisyonu da değişebilir. Bu takdim-tehir tercüme metinlerde orijinale uygunluk kaygısı, bir fikri bir surette vurgulama arzusu ya da bir fikrin sonradan ilave edilmesi gibi saiklerle meydana gelebilir.

Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde çok sayıda bulunan öncü bağlaçtan Türkiye Türkçesinde sadece *madem(ki)*, *ne zaman (ki)*, *her ne kadar* vs. gibi birkaçı hayatta kalabilmiştir. Bunlardan *madem (ki)* yakın denilebilecek biz zamanda anlam değişmesine maruz kalmıştır. Öncü bağlaç *çün ki/kim*, konum değiştirerek aracı bağlaç *çünkü* haline gelmiş ve yine bir anlam daralmasına uğramıştır. Günümüz Türkçesi, öncü bağlaçların konumlarını da nisbeten daha serbest hale getirmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi *eğer*, *çünkü*, *madem (ne zaman ki hâlâ sabit bir konuma sahip ve buraya dahil değil)* gibi bağlaçların yüklemden sonra bile kullanılabilir oluşu ilgi çekici bir dil hadisesidir, ‘*Okula gidemedim. Çok hastaydım çünkü*’ gibi.

Daha evvel zikrettiğim gibi, öncü bağlaçların başka bir kategoride/makalede ele alınması gerektiğini düşündüğüm melez cümle bağlama yapılarında kullanıldığı da vakidir. Osmanlı Türkçesinde öncü bağlaçların iştirakiyle oluşan melez yapılara örnek olmak üzere benim rastladıklarımın bazıları şöyle kısaca zikredilmiş olsun: **çünki/kim:** *-(y)Up*, *-(y)IcAK*, *-dUKdA*, *-dUK(In)dAn*, *-ken*; **hemân ki/kim:** *-dUKdA*, *-dUGI* gibi, *-dUGI birle*; **eger:** *-(y)sA*; **kaçan:** *-(y)sA*; **ne vaqtın ki/kim:** *-(y)sA*; **mādām ki:** *-dUKçA*; **anuñiçün ki/kim:** *-mAGiçün* vs. (krş. Şenlik 2006).

Türk kavimleri İslamiyet’in kültür havzasına dahil olduktan sonra bu havza da bulunan birtakım kelimeleri ihtiyaca binaen dillerinde kullanmaya başlamıştır. Bu havzanın iki önemli dili Arapça ve Farsçadır. Dolayısıyla Arapça ve Farsça kelimelerin varlığı Türk dilinin İslam sonrası tarihî devrelerinde farkı yoğunlukta hep hissedilir. Güneybatı grubu ve bu grubun içinde bulunan Türkiye Türkçesi ile onun tarihî uzantıları Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi de bundan berî değildir. Bu noktada basmakalıp ifadelerle kimi zaman zikredilen iki yanlış kanaati de bertaraf etmek lazım. Bunlardan ilki, Türkçenin (özellikle Osmanlı Türkçesinin) Arapçadan ve Farsçadan yoğun bir şekilde etkilendiğidir. Daha önce de çeşitli vesilelerle dile getirdiğim gibi Türkçenin Arapçadan doğrudan

etkilenmesi ancak asgari düzeydedir; yani Arapça kökenli kelimeler Türkçede (özellikle Osmanlı metinlerinde) hayli miktarda bulunsa da Arapçanın Türkçe üzerinde baskın bir tesiri yoktur. Arapça unsurlar Türkçeye umumiyetle Farsça vasıtasıyla, bu dilin süzgecinden geçerek girmişlerdir. Osmanlı Türkçesini derinden etkileyen dil aslında sadece Farsçadır. İkinci yanlış, Türkçenin sadece leksikal bir tesire maruz kaldığı, sentaksının muhkem olduğu, başka bir dilin (Farsçanın) sentaksından pek etkilenmediğidir. Bu görüş, birçok başka veriyle birlikte eldeki bu makalenin de gösterdiği gibi doğru değildir. Farsça etkisi, Eski Anadolu Türkçesinde mevcut olan, Osmanlı Türkçesi devresinde yoğunlaşan ve günümüz Türkçesinde tamamen yok olmayan, hala yaşayan bir olgudur; üstelik sadece leksikal anlamda değil, sentaktik ve semantik bakımdan da. Farsçadan kelime, gramer unsurları ve teknikleri almak, hem yüzyıllardan beri İran halklarıyla ve dilleriyle aynı coğrafyayı paylaşmış münasebette bulunmuş olmak hem de tipolojik benzerlikler hasebiyle -Arapçaya nisbetle- kolay olmuştur.

Kaynakça

Adamović, Milan, *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. yüzyıl Türkçesi*, (terc. Aziz Merhan). TDK yayınları: 415, Ankara, 2009.

Ahmed Cevdet (Paşa), *Belâgat-ı 'Osmâniye*, İstanbul, 1298 R. (= 1882 M.).

Ahmed Vefik (Paşa), *Lehce-i 'Osmâni*. Dersa'âdet, 1306 R. (=1890 M.).

Alavi, Bozorg & Lorenz, Manfred, *Lehrbuch der persischen Sprache*. Leipzig, Berlin, München, Wien, Zürich, New York, 1994⁷.

Amin-Madani, Sadegh & Lutz, Dorothea, *Persische Grammatik*. Heidelberg, 1972.

Bulut, Christiane, *Evliya Çelebis Reise von Bitlis nach Van. Ein Auszug aus dem Seyahatname*. (= Turcologica 35, yay. haz. Johanson, L.). Wiesbaden, 1997.

Clauson, Sir Gerard, *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford, 1972.

Çatıkkaş, M. Atâ, *Firdevsî-i Rûmî, Süleymannâme-i Kebîr*, TDK 974, Ankara, 2009.

Deny, Jean, *Grammaire de la langue turque (dialecte Osmanli)*, Paris, 1921.

Erdal, Marcel, *A grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston, 2004.

Grönbech, Kaare, *Der türkische Sprachbau*. Kopenhagen, 1936.

Hacıeminoğlu, Necmettin, *Türk dilinde edatlar*, İstanbul, 1992⁴.

Hazai, György, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert, Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*. Budapest, 1973.

Horn, Paul, *Grundriss der neupersischen Etymologie*. Strassburg, 1893.

Jensen, Hans, *Neupersische Grammatik*. Heidelberg, 1931.

Johanson, Lars, *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. (=Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe Universität Frankfurtam Main, 29:5), Stuttgart, 1992.

———, "Typen kausaler Satzverbindungen im Türkischen", *Journal of Turkology I (2)*, yay. haz. Berta, Á. & Molnár, Á., Szeged, 1993, s. 213-267.

———, "Kopierte Satzjunktoren im Türkischen", *Sprachtypol. Univ. Forsch. (STUF)*, 49 (1996)-1, 1996, s. 39-49.

Kerslake, Celia, "Ottoman Turkish", *The Turkic Languages*, ed. by Johanson, L. & Csató, E. Á., London, 1998, s. 179-202.

Kıral, Filiz, *Syntaktische Einflüsse des Persischen auf das gesprochene Aser-*

baidshanisch von Iran. [Diss.], Mainz, 1997.

Kowalski, Tadeusz, *Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Äinallu Dialekt aus Südpersien* (= Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Orientalistycznej - 29.), 1937.

Lazard, Gilbert, *Grammaire du Persan contemporain*, Paris, 1957.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 1955*, Ankara, 1955, s. 59-71.

Mehmed Rif'at (Manastırlı), *H'āce-i lisān-ı 'Osmānī, 2 (Nahv-i Türkī)*, Dersa'ādet, 1311 R. (=1893 M.).

Menges, Karl Heinrich, *Das Čagatajische in der persischen Darstellung von Mīrzā Mahdī Xān*. (= Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der geistesund sozialwissenschaftlichen Klasse, 1956 - 9), Wiesbaden, 1956.

Meninski, Franciscus à Mesgnien, *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae-arabicae-persicae, lexicon turcico-arabico-persicum*. Tıpkıbasım (2000) M. Ölmez & S. Stachowski, İstanbul, 1680.

Römer, Claudia, "Der Einfluss der Übersetzungen aus dem Persischen auf die Entwicklung des Osmanischen im 14. und 15. Jahrhundert", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 73* (Wien), 1981, s. 89-114.

Serebrennikov, B. A. & Gadžieva, Ninel Z., *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov, sintaksis*. Moskva, 1986.

———, *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı-tarihi grameri*. (terc. Hacıyev, T. & Öner, M.). TDK yayınları 1033, Ankara, 2011.

Şahinoğlu, M. Nazif, *Farsça grameri. Sarf ve nahiv*, İstanbul, 1997.

Şenlik, Ahmet Şefik, *Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen unter besonderer Berücksichtigung der interpropositionalen Kausalität*. [diss.], Mainz, 2006.

———, "Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde cümle bağlaçlarının tasnifine dair bazı öneriler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 45, no. 45 (2011), 2012a, s. 251-268.

———, "Eski Anadolu Türkçesinde anuñiçün ve anuñiçün ki/kim hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol.46, no.46, 2012b, s. 121-128.

Temir, Ahmet, "Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen 1", *Oriens 9*, 1956a, s. 41-85

———, "Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen 2", *Oriens 9*, 1956b, s. 233-280.

Tiken, Kamil, *Eski Türkiye Türkçesinde edatlar, bağlaçlar, ünlemler ve zarf fiiller*. TDK 837, Ankara, 2004.

Underhill, Robert, *Turkish grammar*, Cambridge, Mass. & London, 1976.

Vámbéry, Hermann, *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*, Leipzig, 1878.

